

Televisie in de jaren zestig

JAN BANK

I INLEIDING

Een tijdgenoot uit de jaren zestig schreef over 'verhevigde sociale communicatie' in dat decennium en over de 'enorme betekenis' van televisie. 'Misschien meer dan waar ter wereld ook is de televisie in Nederland instrument geworden van de nationale gedachtenwisseling en van de nationale ruzies'¹. Deze getuigenis staat niet op zichzelf. Zij nodigt uit tot een (eerste) verkenning van de betekenis van dit medium, dat in ieder geval statistisch gezien in dit tijdvak zijn massale reikwijdte verwierf. Ik kies voor een historisch onderzoek met de klemtoon op journalistieke patronen en betrouwbaar te achten kijkersonderzoek. Het institutionele aspect van de omroepgeschiedenis, beleid en ontwikkeling van de zendgemachtigden, blijft achterwege evenals een analyse van de verhouding tussen verzuilde omroep en de leden alsmede de verschuivingen daarin.

In dit artikel wil ik uit de baaierd van gegevens bijzondere aandacht vragen voor nieuwe vormen van activisme in verband met televisie, voor veranderingen in de politieke cultuur, voor de betekenis van televisie met betrekking tot het ontstaan van een 'permissive society' en voor de historische interpretatie in de media van de tweede wereldoorlog en van de Nederlandse militaire acties tegen Indonesië. Vooraf wil ik het ontstaan belichten van een bepaalde media-code, die vanaf de overheidsbemoediging met de radio tot aan het decennium van 1960 de omroep heeft beheerst.

II RADIO

Radio als instrument van massacommunicatie werd in Nederland ingeburgerd onder de hoede van de verzuilde elites. De eerste experimenten werden uitgevoerd door zendamateurs en in de fabriek; de eerste omroep was een commerciële, de Hollandsche Draadloze Omroep. De overheid liet zich via een aantal commissies adviseren, voor zij met wetgeving en vooral met algemene maatregelen van bestuur een bepaald omroepbestel legitimeerde. In de tussentijd hadden religieuze en politieke radio-verenigingen de gelegenheid gehad zich als zendgegadigden te presenteren en politieke tegenkrachten op te roepen tegen een pressiegroep van ambtenaren van de PTT en van het departement van waterstaat voor een nationale en neutrale omroep². De

* De auteur dankt Jan Blokker, J.E. Ellemers, Hans van den Heuvel, Peter Hofstede, Wim Jungman, Han Mulder, Leen Timp en Bart Tromp voor hun kritisch en stimulerend commentaar op een eerdere versie van dit artikel.

1. D. de Lange, 'De crisis van het Nederlandse katholicisme', vlugschrift van *De Gids*, II (Amsterdam, 1966) 15.

2. A.F. Manning, *Zestig jaar KRO. Uit de geschiedenis van een omroep* (Baam, 1985) 41-42.

christelijke coalitie en haar parlementaire meerderheid kozen in 1930 tenslotte voor een verdeling van zendtijd over twee zenders (een 'linksche' in Hilversum en een 'rechtsche' in Huizen) en onder de vier grote stromingen, de Algemene Vereniging Radio Omroep (AVRO), de Katholieke Radio Omroep (KRO), de Nederlandse Christelijke Radio Vereniging (NCRV) en de Vereniging van Arbeiders Radio Amateurs (VARA), met een wat kleinere vertegenwoordiging van het vrijzinnig protestantisme, de Vrijzinnig Protestantse Radio Omroep (VPRO) daarbij inbegrepen. Het distributieve karakter van een overheidspolitiek in een verzuild land werd op spectaculaire wijze onderstreept, al was het maar door het politiek machteloze protest van de duizenden luistervinken van de tot vierde zuil gereduceerde AVRO.

Het nieuwe massamedium werd gevreesd om de veronderstelde culturele en zedelijke invloed. De toenmalige minister van waterstaat (eerst verantwoordelijke voor de PTT), P.J. Reymer, zag de kern van dat probleem in het 'onverhoeds binnenvallen' of het 'overrompelen van den argeloozen luisteraar'. Het anti-revolutionaire lid van de radioraad, prof. mr. P.S. Gerbrandy, meende dat een verantwoordelijke regering niet voorbij kon zien aan het feit, dat de omroep 'dwars door het familieleven' zou trekken³. Dit produkt van een technische vernieuwing diende derhalve aan een controle te worden onderworpen, die niet uitsluitend aan de zendgemachtigden mocht worden toevertrouwd. Naast de 'inval' in de huiskamer waren in 1930 voor een toenmalige meerderheid van vooral confessionelen maar ook liberalen argumenten geldig als de intensievere werking van het gesproken woord in vergelijking met het geschrevene en het eenmalige van de uitzending. Zo kwam tegelijk met het zendtijdbesluit van 1930 een algemene maatregel van bestuur tot stand, die niet alleen repressieve beoordeling maar ook preventieve censuur mogelijk maakte. Een zogeheten 'radio omroep controle commissie' werd ingesteld, die op basis van tevoren toegezonden programmaschema's de teksten van de uitzendingen mocht opvragen en beoordelen. Luidde dat oordeel negatief, dan kon het niet zo voor de microfoon worden uitgesproken⁴.

De controle commissie greep inderdaad in — vooral ten aanzien van voorgenomen VARA-uitzendingen — en bewerkstelligde op deze wijze een code in de omroep, die nog lang na het verdwijnen van de preventieve censuur zou blijven gelden. Zij mocht beoordelen of mededelingen van de omroep in strijd waren met de veiligheid van de staat, de openbare orde of de goede zeden. In 1933, het jaar van de muiterij op de Zeven Provinciën en de gezagsmaatregelen, werd daaraan toegevoegd, dat de uitzendingen niet mochten inhouden 'een rechtstreeksche dan wel zijdelingsche of bedekte ondermijning van godsdienst, zedelijkheid, gezag en volkskracht'. Politieke uitzendingen mochten het karakter van een 'stellige uiteenzetting' van beginselen niet te boven gaan⁵. Buiten de code van de toelaatbaarheid vielen ruwe uitdrukkingen en vloeken, uitingen die ingingen tegen de gangbare moraal — niet toegelaten werd een lezing voor de VARA over geboortenregeling —, anti-godsdienstige uitzendingen, belediging van regeringsleiders van bevriende staten, het zingen van de Internationale en kritiek op het radiobeleid van de regering. Denkbeelden omtrent de vrijheid voor een volk om zijn eigen lot te bestieren — in

3. J. de Boer, *De plaats van de omroep in het openbare leven in Nederland tot 1940* (Leiden, 1946) 146.

4. A.A.M. Enserinck, *De Nederlandse he radio-wetgeving geschiedkundig ontwikkeld* (Alphen aan den Rijn, 1933) 163.

5. De Boer, *De plaats*, 100.

casu een onafhankelijkheid voor Indonesië — konden niet worden gehoord . 'Het is nimmer de bedoeling geweest', zo schreef de toenmalige secretaris van de radioraad en van de controle commissie om de omroep instrument te laten worden 'in den klassenstrijd' of van 'dikwijls zeer laag-bij-de-grondsche partij-politiek'⁷.

Geleidelijk werden de normen van toelaatbaarheid, die de commissie praktiseerde, door de omroepen geïnternaliseerd. De programmaleiders gingen zelf interne voor-controle uitoefenen. Bovendien werd in de controle commissie een sociaal-democraat opgenomen. Deze toetreding was het persoonlijk bewijs van een integratie van de VARA in het bestel. De aanvaarding van een omroepcode leidde ertoe, dat de radio, een teken van modernisering, kon worden ingepast in de bestaande cultuur van de verzuildeheid. De overheid zelf ging daarbij voorop. Zij formuleerde de regels, volgens welke de ideeële tegenstellingen tussen de verzuilde omroepen werden gneutraliseerd en van hun politieke lading ontdaan.

De tweede wereldoorlog was uit het oogpunt van de continuïteit van de verzuiling in Nederland slechts een intermezzo. Vernieuwd werd niet het omroepbestel ondanks allerlei pogingen daartoe. Herhaald werd na 1945 evenwel *niet* de bevoegdheid tot preventieve censuur van een radio omroep controle commissie. De omroepverenigingen hadden de regering bij hun terugkeer verzekerd, dat zij zich in afwachting van een nieuwe wettelijke regeling zouden houden aan de bepaling uit het oude radioreglement, dat de uitzendingen niets mochten bevatten, dat kon worden beschouwd als ondermijning van godsdienst, zedelijkheid, gezag of volkskracht⁸. In het naoorlogse klimaat van 'tucht en ascese' was de vrijwillige beperking van de vrijheid van meningsuiting niet een uitzonderlijk besluit. In het licht daarvan lijkt de vermaning van de bisschoppen aan de rooms-katholieken in het mandement van 1954 om niet regelmatig naar de VARA te luisteren, voortgekomen uit ongemotiveerde scrupules⁹.

In het begin van de jaren vijftig werden in Nederland de eerste luisteronderzoeken gepubliceerd; op een achterstand van tien jaar met de Verenigde Staten, in mediaal opzicht een gidsland. Uit de enquêtes van de socioloog Klaas van Dijk en van het Centraal Bureau voor Statistiek kwam het beeld naar voren van een betrekkelijk grote populariteit van de zogeheten bonte avonden of van hoorspelen en wedstrijden in kennis, de hersengymnastiek. Deze uitkomst zal weinigen verrassen. Permanent was ook het gegeven, dat godsdienstige uitzendingen betrekkelijk weinig luisteraars ontmoetten. Hoe verzuild de omroep ook was en hoezeer de kerkelijke elites zich ook inspanden tot een voortdurende draadloze voeding van het geloofsleven, de toehoorders bleken er niet bijzonder door geboeid¹⁰.

Van Dijk, die zijn luisteronderzoek in Groningen deed uit belangstelling voor de volksontwikkeling, constateerde, dat de radio in de huiskamer allereerst was een 'akustisch Ornament'. 'Slechts een kleine minderheid wendt deze nog jonge gave van de techniek bewust aan op andere wijze'. Hij moest vaststellen, dat de educatieve functie van de radio achterbleef

6. *Ibidem*, 159.

7. Enserinck, *Radio-wetgeving*, 197.

8. 'Mededeling van staatssecretaris Cals (Onderwijs, kunsten en wetenschappen)', *Handelingen Tweede Kamer 1951-1952*, 21 december 1951, 819.

9. 'De katholieke in het openbare leven van deze tijd', *Bisschoppelijk mandement* (s.a., 1954) 43.

10. *Radio en vrije tijdsbesteding*. CBS (Utrecht, 1954)17-21; K. van Dijk, *Radio en volksontwikkeling* (Assen, 1953) 80-82.

bij die van de verstrooiing maar ook bij die van de informatie¹¹. De socioloog deed de ontdekking, dat van de door hem ondervraagden — een steekproef van middelbare scholieren in Groningen en Drenthe — ruim de helft het radionieuws beoordeelde als meer betrouwbaar dan dat van de pers. Dat was overigens opnieuw een tendens, die al eerder in de Verenigde Staten was waargenomen en die zich bij de ontwikkeling van televisie zou herhalen¹².

Uit het onderzoek, dat de regering aan het CBS had opgedragen om de culturele invloed van het medium op te meten, rijst het beeld op van de radio als meubelstuk in de huiskamer en van een programmeuze, die in de avonden gezamenlijk door het gezin werd bepaald. Van degenen, die afzonderlijk zijn geïnterviewd en die tezamen een dwarsdoorsnede vormen van de Nederlandse bevolking in sociaal en godsdienstig opzicht, waren het vooral arbeiders en middenstanders, die deel hadden aan het gemiddelde van veertien luisteruren per persoon per week. Dat is verhoudingsgewijs een hoog gemiddelde en het wekte dan ook het vermoeden, dat men in het algemeen meer meeluisterde dan geconcentreerd beluisterde. Vóór sommigen was de radio de 'gezinsvriend' bij uitstek, met een lichte neiging — vooral in arbeidersgezinnen — tot 'radio-beheer in handen der jongere generatie'¹³. Opvallend, zo meldde een enquêteur na een interview van een groep arbeiders, 'hoe weinig de radio te betekenen heeft voor het opvoeren der algemene ontwikkeling of voor religieuze of politieke vorming'¹⁴. Intellectuelen of beoefenaren van de vrije beroepen lieten zich in het algemeen in dit onderzoek niet als radioliefhebbers kennen, of het moest zijn van specifieke programma's. Boeren anderzijds luisterden ook al minder dan het gemiddelde. Tenslotte kon men voor de jonge generatie wegens haar betrekkelijk grotere uithuizigheid hetzelfde waarnemen¹⁵.

III KOMST VAN TELEVISIE

De radio als 'gezinsvriend' begon in 1953, het jaar van het onderzoek, concurrentie te ondervinden van de televisie. De CBS-studie was dan ook gevraagd met het oogmerk betrouwbare prognoses te kunnen formuleren over de sociaal-culturele invloed van dit nieuwe instrument van massacommunicatie¹⁶. De huiskamer en haar aanwezigen vormden immers de intieme eenheid, waarbinnen de beelden zouden moeten worden ontvangen en verwerkt. Het was opnieuw dat argument, dat tot nadenken stemde in de politieke besluitvorming over de invoering van televisie.

De inburgering van deze technische innovatie vertoont overeenkomst met die van de radio. Opnieuw was het de elektronische industrie, die na een periode van experimenteren een afzetmarkt zocht voor een nieuw produkt. De overheid liet zich vanaf 1935 door een aantal commissies adviseren alvorens zij met wetgeving een bepaald televisiebestel zou legitimeren. De wachttijd werd tegen de zin van Philips verlengd door twijfel in de kabinetten-Drees over de economische consequenties van de invoering van televisie. De naoorlogse regeringen streefden

11. Van Dijk, *Radio*, 97.

12. *Ibidem*, 85.

13. *Radio. CBS*, 60 en 92.

14. *Ibidem*, 66.

15. *Ibidem*, 52.

16. P. Gros, *Televisie. Parlement, pers, publiek* (Assen, 1960)126.

naar beheersing van de conjunctuur, waarin toen consumptieve prikkels als nationale televisie niet leken te passen. In 1951 kwam echter de toestemming af voor een experiment, uit te zenden vanuit de Bussumse studio Irene met de technische apparatuur van Philips. Opnieuw waren het de verzuilde elites, die met behulp van een parlementaire meerderheid van geestverwante fracties meester konden blijven in het bestel. Ofschoon ook televisie aanleiding had gegeven tot pleidooien voor een nationale omroep, werd in 1955 in het Kamerdebat over de tweede televisienota de verzuiling op het beeldscherm vooralsnog bevestigd.

Televisie is in haar introductiefase omringd geweest met bezorgdheid om de culturele gevolgen. De afgevaardigde van de KVP in de Tweede Kamer noemde een van de risico's het gevaar, 'dat de televisie medewerkt aan de schepping van het verfoeilijke artikel massamens' . In het programmatische document van de PvdA voor de jaren vijftig, *De weg naar vrijheid*, werd behoedzaamheid bepleit, omdat televisie kan leiden tot passieve genotzucht en gewelddadige sensatie, maar anderzijds ook een mogelijkheid bood 'tot vorming en zinvolle genie-

ting'¹⁸. In het maandblad *De Gids* waarschuwde de socioloog Fred Polak ervoor, dat 'door het starogig, afgodisch vereren van levende beelden' de ogen van gans een volk konden worden bedorven en een gehele cultuur ten dode kon verstarren. Hij voorspelde bij onoordeelkundig gebruik de trits van fysieke, psychische en intellectuele 'weerloosheid' in een nieuwe kijkende generatie¹⁹.

Tien jaar later, toen het aantal geregistreerde apparaten de één miljoen was gepasseerd en televisie eerst recht een massamedium was geworden, leek deze bezorgdheid minder groot. De socioloog Gros bijvoorbeeld stipte de internationale verstaanbaarheid van het beeld aan, die niet door vreemde talen in zijn reikwijdte zou worden gehinderd. De universele begrijpelijkheid van beeldtaal had tot gevolg, dat ook het verschil in ontwikkelingspeil van publieksgroepen zou worden overbrugd. 'Men zou kunnen spreken van een socialisering door middel van een beeldtaal, die verstaanbaar is voor een ieder, onverschillig van welke rang of s t a n d'. De psychiater Trimbos, die vanwege het katholieke bureau voor geestelijke volksgezondheid zich over televisie uitliet, stelde vast, dat het nieuwe medium geen empirisch aanwijsbare schade had toegebracht aan deze geestelijke volksgezondheid, maar juist had bijgedragen tot verruiming van het gezichtsveld en bijvoorbeeld ook tot verlossing van de huisvrouw uit haar isolement van de huiskamer²¹. Ook de auteurs, die de Nederlandse Televisie Stichting (NTS) bij gelegenheid van haar tienjarig bestaan had uitgenodigd om zich over televisie als 'vraagstuk' en als 'waagstuk' uit te spreken, waren verwonderd over de stimulerende werking van nieuws- of theateruitzendingen op discussies in eigen kring²².

De verspreiding van televisietoestellen was ten tijde van het landelijk experiment maar langzaam op gang gekomen. Kort na het besluit (in 1955) om definitief met de uitzendingen

17. *Handelingen Tweede Kamer 1950-1951*, 17 mei 1951, 1283.

18. 'De weg naar vrijheid. Een socialistisch perspectief', *Rapport van de Plancommissie van de Partij van de Arbeid* (Amsterdam, 1951) 317-318.

19. F. Polak, 'Televisie en vrije-tijd', *De Gids*, XIV (1951) tweede deel, 308-327.

20. Gros, *Televisie*, 33.

21. F.J.J. Buytendijk, C.J.B.J. Trimbos en M. Rooij, *Massacommunicatie* (Utrecht-Antwerpen, 1962) 24 en 26.

22. M. Rooij, e.a., ed., *Televisie. Vraagstuk-waagstuk* (Assen, 1961) 13-14.

door te gaan, bleek in minder dan één percent van de Nederlandse huishoudens een apparaat te worden aangetroffen. Er zijn in 1956 in totaal 26.000 toestellen officieel geregistreerd, waarvoor per week drie uur lang programma's worden verzorgd. Wanneer in 1960 het aantal uitzendingen stapsgewijs omhoog is gebracht tot twintig uur per week, dan zijn er 585.000 apparaten geregistreerd, die staan opgesteld in twintig percent van de Nederlandse huiskamers. Nadien krijgt de massale verspreiding snel haar beslag. Op 1 januari 1964 staat in meer dan de helft van alle huishoudens een televisie; vier jaar later, begin 1968, is het aantal geregistreerde toestellen de drie miljoen ruim gepasseerd, wat overeenkomt met bijna tachtig percent van het aantal huishoudens²³. Men kon toen vaststellen, dat het kijkerspubliek een dwarsdoorsnede vertegenwoordigde van de Nederlandse bevolking. Kijken deed men in het begin van de jaren zestig veel, zo rapporteerden de onderzoekers. 'Bij benadering kijkt per door de weekse-avond 87 percent van het televisiepubliek naar de televisie. 32 Procent van de televisie-bezitters kijkt bovendien naar *alle* programma's, als ze gaan kijken²⁴. In spreiding en intensiteit was van alle massamedia de televisie toen al het meest massaal.

De vroegste vormen van kijkonderzoek in Nederland zijn het initiatief geweest van grossiers in televisietoestellen. Uit het eerste, in 1957 gepubliceerd, bleek dat kijkers zich bij een daadwerkelijke confrontatie met het nieuwe medium in hun verwachtingen bevestigd zagen of zelfs overtroffen. Televisie verhoogde volgens een meerderheid van hen de huiselijkheid, gaf een goede en gemakkelijke ontspanning en verving de bioscoop. Populair waren behalve het *Journal* — toen nog maar sinds 1956 in beeld — toneelstukken en kleinkunst; impopulair waren godsdienstige uitzendingen, huishoudelijke programma's, stukken uit films en opera²⁵. Een jaar later bleek uit een vervolgonderzoek deze hiërarchie in de waardering niet wezenlijk te zijn veranderd; speelfilms, toen nieuw op het scherm, waren wel in de achting van de kijkers gestegen²⁶.

Uit deze enquêtes viel af te leiden, dat kopers hun nieuwe technische aanwinst gretig gebruikten. Een van de tien personen in de zogeheten televisiegezinnen bekeek praktisch alle onderdelen van het programma; onder vrouwen uit deze gezinnen was deze verhouding zelfs één op vijf. Een tweede conclusie leek te zijn, dat de omroepen in de jaren vijftig hun programma's invulden vanuit de radiotraditie van gezelschapsspelletjes en kleinkunst, maar vooral ook met toneel (de voortzetting van het hoorspel) en in deze categorie een mogelijkheid schiepen van opvallende prestaties. Het nieuwe medium was, onder de naam van een cultureel risico, geprogrammeerd met zorg voor zijn artistieke en educatieve waarde. Omdat de nieuwe bezitters hun duur gekochte toestellen gretig gebruikten en omdat er tot 1964 geen keuze was in de netten, werd dat alles gezien in hoge kijkfrequenties. Deze koppeling van kijklust en waardevolle programma's was zelfs een zekere geruststelling voor diegenen, die tegen de vervlakking hadden gewaarschuwd²⁷.

23. *Radio, televisie en vrijetijdsbesteding, Herfst 1960*. CBS (Zeist, 1962) 11; *Vrijetijdsbesteding in Nederland 1962-1963*. CBS (Zeist, 1963) UI, 62.

24. *De betekenis van radio en televisie, met name in het weekend*. Centrale voor sociologisch-wetenschappelijk onderzoek (Den Haag, 1965) I, 44.

25. *Televisie in Nederland. Een onderzoek naar opinies en kijkgewoonten in opdracht van NV Thabur en Graetz KG* (Den Haag, 1957)xii en 41.

26. *Televisie in Nederland 1958. Een onderzoek naar opinies en kijkgewoonten in opdracht van NV Thabur en Graetz KG* (Den Haag, 1958) *passim*.

27. C.J. Lammers in: Rooij, *Televisie*, 35-36.

Bij een vergelijking tussen de introductie van radio en televisie in Nederland vallen een aantal overeenkomsten op: commerciële initiatieven en pressie, een voorlopig vacuüm in de wetgeving, waarbinnen de verzuilde elites hun plaats veroveren in het nieuwe bestel en een programmering met nadruk op behoud van de bestaande godsdienstige en culturele waarden. In één opzicht verschillen radio en televisie. Terwijl in 1927 de radiozendtijd werd verdeeld tussen een confessionele golfrengte (Huizen) en een 'linksche' (Hilversum), beschikte de televisie van 1951 tot 1964 in Nederland slechts over één uitzendkanaal. Wie daarin een oorzaak ziet van een ongekende veelvormigheid van informatie en derhalve van ontzuiling, vergist zich²⁸. Uit het naoorlogse radio-onderzoek kan geenszins worden afgeleid, dat de luisteraars gewoon waren slechts af te stemmen op hun geestverwante omroep. De pluriformiteit is niet eerst met de televisie ontstaan.

IV BOTSINGEN

De eerder geschetste mediacode van terughoudendheid op het gebied van godsdienst, zedelijkheid, gezag of volkskracht was nog volop geldig in het eerste decennium van de Nederlandse televisie. Zij neemt af in kracht van overtuiging tijdens het tweede. Dat proces kent een aantal incidenten, die — achteraf bezien — mijlpalen zijn geweest op een weg van geleidelijke culturele veranderingen, maar op het moment zelf zijn ervaren als opvallende botsingen. Dergelijke wijzigingen in het normbesef bleven niet beperkt tot de televisie. De openbaarheid en inrichting van de omroep zijn er evenwel de oorzaak van, dat programmatische conflicten op of juist niet op het beeldscherm wel en journalistieke conflicten in de redacties van dag- en weekbladen vaker niet bekend zijn geworden of een grotere weerklank kregen.

Op 31 augustus 1957, een zaterdag, werd een documentaire uitgezonden onder de titel *Dag Koninginnedag*. De makers, Jan Vrijman en Joes Odufré, hadden de geschiedenis onderzocht van het feest van de monarchie tijdens de regeerperiode van koningin Wilhelmina. Hun schets van de maatschappelijke veranderingen in die halve eeuw werd afgewisseld door kleinkunst en door interviews met de eerste socialistische burgemeester in Nederland en met een vroegere muiter van de Zeven Provinciën over hun zienswijze op het koningschap. De VPRO had deze documentaire aan de NTS afgestaan voor het toen op officiële feestdagen gebruikelijke nationale programma.

Vrijmans schepping werd uitgezonden in aansluiting op een toespraak van jonkheer mr. A.W.L. Tjarda van Starckenborgh Stachouwer, de laatste gouverneur-generaal van Nederlands-Indië, aan wiens liefde voor het koningshuis geen twijfel kon bestaan. Deze ambtsdrager volgde die avond het programma na zijn rede in de studio; als magistraat had hij zich tot dan toe niet de aanschaf van een toestel gegund. Volgens *De Telegraaf* zou hij zich al kijkende tegenover zijn gesprekspartner, de voorzitter van de AVRO, hebben afgevraagd hoe het mogelijk was, dat een dergelijke volksvergiftiging kon worden uitgezonden²⁹. Een aantal dagbladen reageerde eveneens verontwaardigd.

28. J.E. Ellemers in: G.A. Kooy, e.a., ed., *Nederland na 1945. Beschouwingen over ontwikkeling en beleid* (Deventer, 1980) 19.

29. *De Telegraaf* (7 september 1957).

De staatssecretaris van onderwijs, kunsten en wetenschappen mengde zich in de affaire en liet al zondag weten een opdracht te hebben gegeven tot onderzoek. Het bestuur van de Nederlandse Televisie Stichting deelde maandag mee, dat het de uitzending betreurde. Dat was klaarblijkelijk voor de staatssecretaris voldoende, want hij zag af van verdere maatregelen. Voor de VPRO was het probleem wat groter. De predikant van deze vrijzinnig-protestantse omroep, die de televisiesectie leidde, had de documentaire om de openhartigheid geprezen als een 'vruchtbaar stuk televisie'. Zijn voorzitter, dr. Jan de Koning, moest die week in het programmablade van de VPRO, *Vrije Geluiden*, evenwel verklaren, dat er op enkele plaatsen in het programma 'onvoldoende doordacht' en 'onverantwoord' was gewerkt, maar dat boven alle vertoonde tegenslagen uit de gestalte van koningin Wilhelmina 'glorieuze' was opgestegen³¹. Dat vond ook het speciale comité van bijstand, dat voor de VPRO de gang van zaken onderzocht. Het wees de televisiesectie van de vrijzinnig-protestantse omroep erop, dat zij met de gevoelens van de kijkers te weinig rekening had gehouden en zich niet voldoende had gerealiseerd, dat tussen de vooroorlogse en de naoorlogse generatie er verschil bestond in historische beleving³².

Het programma *Dag Koninginnedag* was, naar een uitdrukking van de journalist Henk Hofland, de bron van de 'eerste klassieke nationale televisiereis'³³. Het toonde in zijn conflictueuze gevolgen de toenmalige weerstand tegen een politieke behandeling van het thema van de monarchie. Bij gebrek aan kijkonderzoek in 1957 is het niet mogelijk betrouwbare uitspraken te doen over de grootte van het kijkerspubliek op zaterdagavond 31 augustus en over de mate van verontwaardiging. De meeste gezagsdragers, die nadien om commentaar werden gevraagd, hadden het programma niet gezien en konden het ook niet terugzien want er was geen 'tele-recording' van gemaakt. De politicoloog Daudt heeft op basis van een optelsom van telefonische reacties en brieven van kijkers enerzijds en van ingezonden stukken in een aantal dagbladen anderzijds geconcludeerd, dat de gemelde opwindings van de toeschouwers vermoedelijk pas is ontstaan, nadat het ministerie en de kranten van hun verontrusting, respectievelijk afkeuring, hadden blijk gegeven. 'Enkele persoonlijke relaties van ambtenaren' van het ministerie en enkele journalisten moeten, aldus Daudt, de 'velen' zijn geweest, wier klachten de staatssecretaris blijkens zijn persverklaring tot een onderzoek hadden gebracht. Bij geen van de dagbladen, met uitzondering van *De Telegraaf*, was een ongewoon aantal brieven binnengekomen³⁴. Men moet dan concluderen, dat het vooral de toenmalige politieke elite is geweest, die zich is blijven ergeren aan muiters en SDAP-ers voor de televisie op de oude koninginnedag.

Het is geen toeval, dat een omroep van vrijzinnig-protestantse signatuur zich aan de heersende grenzen van het toelaatbare stootte. Intellectuele onafhankelijkheid en belangstelling voor nieuwe stromingen vormden de kern van de vrijzinnige cultuur. Leidinggevende figuren in de VPRO, dikwijls gerecruteerd uit geestverwante jeugdorganisaties (VCJC of VCSB) legden een bijna pastorale belangstelling aan de dag voor de nieuwe generatie. Op den duur zou die

30. *Het Parool* (2 en 3 september 1957).

31. *Vrije Geluiden* (7 september 1957).

32. *Ibidem* (5 oktober 1957).

33. H.J.A. Hofland, *Tegels lichten. Ofware verhalen over autoriteiten in het land van de voldongenfeiten* (Amsterdam, 1972) 174.

34. *Het Parool* (21 september 1957).

interesse eindigen in hulpeloosheid van de belangstellende predikant ten aanzien van een excessieve modernisering en in een secularisering van de vrijzinnig-protestantse omroep.

In 1967 introduceerde de VPRO een variant van de artistieke school van Fluxus op de televisie. Onder deze term kon men een kunstzinnige beweging verstaan van het niet-professionele en het anti-vormelijke. Fluxus was 'gesticht' in 1961 door de musicus en vormgever George Macunias. Hij en geestverwante kunstenaars probeerden de scheiding tussen hen en het publiek ongedaan te maken met absurdistische produkten en manifestaties. In Nederland werd deze stroming vooral door Wim T. Schippers tot leven gewekt. Eind 1962 presenteerde Fluxus zich met een tentoonstelling van 'adynamische werken' in het Amsterdamse museum Fodor. Men kon er onder andere de 'zalen der waarachtige oninteressantie' bezichtigen. In 1963 hielden zes Fluxus-kunstenaars een mars door Amsterdam als 'proeve van adynamische feitenkunst' en werd bij Petten in de Noordzee een flesje limonade leeggegooid. Aan het eind van het jaar werd in de kunsttribiek *Signalementen* van de VARA aandacht besteed aan deze school. Voor het eerst werd de Fluxus-conventie van het doorbreken en ridiculiseren van het bestaande patroon van presentatie en cameravoering op het scherm gebracht³⁵.

Een nationale indruk zou evenwel deze school maken, toen enigen van hen door de VPRO werden uitgenodigd om een jongerenprogramma *Hoepla* te gaan verzorgen. Men kwam tot een drietal uitzendingen in juli, oktober en november 1967, telkens vroeg in de avond, na het kinderuur, en dus voor velen zichtbaar. Het vierde programma van *Hoepla* werd op het laatste moment voor de uitzending door de leiding van de VPRO geschrapt. De medewerkers van *Hoepla* doorbraken in de traditie van Fluxus de heersende professionele conventies van de omroep. Zij kozen populaire genres en draaiden die als het ware om, 'zodat de culturele elite daardoor gefascineerd was, iets herkende van actuele kunstproblemen, terwijl jongeren, die helemaal niet zo cultureel geschoold waren, er ook meteen iets leuks in zagen'³⁶. Zij maakten volledige interviews — dus zonder cosmetische coupures — en bovendien werden personen of groepen aangesproken, die tot dan toe ongezien waren geweest. Vraaggesprekken met dronken militaire verlofgangers over Vietnam of met artistieke medewerkers van het dagblad *De Telegraaf* baarden op deze wijze evenveel opzien als het herhaaldelijk optreden van het naakte fotomodel Phil Bloom³⁷.

De programma's werden een regelmatig thema van parlementaire discussie³⁸. Minister-president P.S. de Jong verklaarde tijdens de algemene beschouwingen in de Tweede Kamer, dat *Hoepla* getuigde van slechte smaak, ook al door het vroege uur van uitzending. De eerst verantwoordelijke minister van cultuur, recreatie en maatschappelijk werk, dr.M.A.M. Klompé, uitte zich in soortgelijke bewoordingen. Niettemin zag de regering geen wettelijke mogelijkheden om tot strafvervolgning over te gaan. De leiding van de vrijzinnig-protestantse omroep, op zoek naar overbrugging van een generatiekloof, raakte onder deze politieke pressie verstrikt in haar eigen tegenspraak van interesse in het moderne en de ethische oprechtheid van de vrijzinnige

35. B. Dorhout, 'Fluxus, Wim T. Schippers en de televisie in de jaren '60' (Eindverslag massacommunicatie en geschiedenis, Erasmus Universiteit Rotterdam, 1985).

36. A. de Swaan in: *NRC-Handelsblad* (14 september 1985).

37. H. Verhagen, ed., *De gekke wereld van Hoepla. Opkomst en ondergang van een televisieprogramma* (Amsterdam, 1968) *passim*.

38. *Ibidem*, 123, 179 en 205.

predikant. Toen het vierde programma van *Hoempla* in januari 1968 werd geschrapt, ontstond er in de VPRO een bestuurscrisis. In datzelfde jaar werd bij meerderheid van stemmen in de ledenvergadering besloten de omroep los te maken van haar kerkelijke oorsprong, ook in de personele sfeer. De V.P.R.O. werd VPRO; de afkorting werd een eigenaam.

Het derde voorbeeld van doorbraak van de bestaande mediacode — maar dan ook als mijlpaal het belangrijkste — was het satirische programma *Zo is het toevallig ook nog eens een keer*, dat de VARA gedurende drie winterseizoenen van 1963 tot 1966 heeft uitgezonden. De idee was geïmporteerd uit Groot-Brittannië, waar de BBC door een uitzending van *That was the Week that was* de week afsloot met een satirisch commentaar. De televisiedienst van de VARA besloot tot een Nederlandse versie. Op 9 november 1963 werd deze voor het eerst uitgezonden in de regie van Leen Timp, een regisseur uit de Hilversumse kweek; in zwart-wit en met een bewust nagestreefde visuele eenvoud, die de scherpte beter zou doen uitkomen.

Van stonde af aan maakte het programma tegengestelde reacties los, hetgeen op zichzelf niet verwonderlijk is gezien de satirische bedoelingen van de makers. Na de tweede uitzending werden er vragen in de Tweede Kamer gesteld, na de derde op 4 januari 1964 ontstond er een nationaal conflict over het programma-onderdeel *Beeldreligie*, een satire over televisieverslaving in bijbelse en religieuze termen, en aan het slot van de reeks in 1966 klonken opnieuw Kamervragen van confessionele fractievoorzitters. De leiding van de VARA schrapte in de voorgenomen uitzending van 30 maart 1966 een onderdeel over de burgemeester van Amsterdam, mr.G. van Hall; een parodie op zijn emoties en uitspraken over ordeverstoringen in zijn stad, die was geschreven door Raoul Chapkis (pseudoniem voor H. Brandt Corstius). Daarop trad de voltallige redactie terug.

Het initiatief om een Nederlandse versie te maken van een Britse satire is in het bestuur van de VARA met instemming maar ook met een zekere argwaan gevolgd. Een van de redenen daarvoor was het feit, dat de medewerkers van buiten deze omroep zouden worden aangetrokken, ook al bleef een VARA-man als Herman Wigbold de eindredactie voeren. Met buitenstaanders, zo werd betoogd, was men niet bij voorbaat verzekerd van de loyaliteit van allen. Na de eerste uitzending werd de wenselijkheid van voortzetting van het programma in twijfel getrokken door een vooraanstaand lid van het hoofdbestuur³⁹. Het was een distantie tussen omroep en satire, die ook van de kant van de redacteurs is bevestigd als een 'onnatuurlijke verbintenis'⁴⁰.

De botsing met het bestaande patroon van toelaatbaarheid in de massamedia was het hevigst tijdens en na de derde uitzending. Daudt en Sijes, die de ingezonden stukken over *Beeldreligie* hebben geanalyseerd, kwamen tot de conclusie, dat het merendeel van de negatieve brieven afkomstig was van 'oprecht verontrusten, die geen behoefte aan het gebruik van krachttermen hadden' en die ook niet tot schrijven zijn aangespoord door een vanwege de minister-president op zondag verbrede kritiek⁴¹. Anderzijds was het duidelijk, dat de jonge traditie van satirische programma's en de actuele berichtgeving over een nieuwe uitzending in de pers velen op het zaterdagse ogenblik van *Zo is het* had doen wachten. Naast oprechte verontwaardiging waren er ook excessieve reacties (anonieme scheldpartijen en bedreigingen), die een ander deel van de

39. M. Ros, 'Te rood slaat dood. De VARA 1963-1976' (Doctoraalscriptie Universiteit van Amsterdam, 1984).

40. *Vrij Nederland* (7 januari 1984).

41. H. Daudt en B.A. Sijes, *Beeldreligie. Een kritische beschouwing naar aanleiding van de reacties op de derde uitzending van 'Zo is het'* (Amsterdam, 1966) 90.

spraakmakende gemeente tot en met de Bossche bisschop Bekkers deed opstaan om de redacteuren en vooral Mies Bouwman te verdedigen. De leiding van de VARA liet misschien ook daarom zijn eindredacteur en de belaagde medewerkers niet in de steek. Even heeft het hoofdbestuur gedacht het programma te beëindigen, maar tenslotte volstond men met een verklaring, waarin betreurd werd dat er kijkers gekwetst waren en dat de intentie van de makers niet goed was verstaan⁴². Twee jaar later, in 1966, schrapte het een onderdeel, maar toen waren de openbare orde in Amsterdam en de positie van de PvdA-burgemeester Van Hall in het geding. Men kon immers van een sociaal-democratische instelling verwachten, dat zij begrip opbracht voor de noodzaak tot stabiele verhoudingen in de maatschappij.

De afloop van het conflict over *Beeldreligie* is te zien als een overwinning van de pleitbezorgers voor een grotere vrijheid in het omroepbestel. Oprecht verontwaardigden werden als te zeer gediscredeerd beschouwd door de excessen van anonieme tegenstanders. De publikatie van een pamflet met de ondertitel *Pays Bah!*, waarin op de linkerhelft de verdediging van en rechts de aanval op de makers van *Zo is het* werden geordend, was bedoeld als een veroordeling van 'rechts' en werd ook zo verstaan⁴³. Hofland interpreteerde het televisieprogramma in zijn geschiedenis van een culturele dekolonisatie van Nederland als een teken, 'dat de [libertaire] oppositie zich ook in de ether gevestigd had'⁴⁴. De socioloog Paul Kapteyn, die in een studie over de geschiedenis van het taboe in Nederland de uitzending een belangrijke symbolische waarde toekent, voegde eraan toe, dat de gekwetsten vooral in protestantse en katholieke groeperingen moeten worden gezocht, maar dat van hen zich later ook weer velen gewonnen gaven vooreen vrijere opvatting⁴⁵.

De drie voorbeelden laten zien, dat de voor radio en televisie verantwoordelijke bewindslieden aan de vigerende wet geen grond konden ontleen tot daadwerkelijk optreden. De mediacode was immers in 1946 gebaseerd geworden op wederzijdse toezeggingen en op interne censuur. Toen zich een naoorlogse generatie van programmamakers aandienende en de zendgemachtigden innerlijk onder druk kwamen te staan, werd de vanzelfsprekendheid van het informele patroon van normen aangetast. De wet bood in Nederland geen steun voor herleving van censuur.

V ACTIVISME

Alvorens het thema van de nieuwe generatie in het omroepbestel zal worden uitgewerkt, moet enige aandacht worden gevraagd voor de manifeste gevolgen van televisie in de decade van 1960. Welke consequenties had op het eerste gezicht het programma in termen van directe beïnvloeding? Ik kies daarvoor twee voorbeelden van wat ik bij deze gelegenheid zal aanduiden als activisme: televisie als bron van massale vrijgevigheid en als versterker in een openbaar gezagsconflict.

Een paragraaf over nieuwe vormen van activisme in verband met het fenomeen televisie kan

42. H. Wigbold in: A. Smith, ed., *Television and Political Life. Studies in Six European Countries* (Londen, Basingstroke, 1979) 210.

43. J. van den Berg, H. Lammers en H. Mulisch, *Zo is het* (Amsterdam, 1964) *passim*.

44. Hofland, *Tegels*, 180.

45. P. Kapteyn, *Taboe, macht en moraal in Nederland* (Amsterdam, 1980) 10-11 en 207.

worden begonnen met enige opmerkingen over de geruchtmakende uitzending *Open het Dorp* van 26 en 27 november 1962. Dat was de langdurige en ononderbroken inzamelingsactie van drieëntwintig uur voor de AVRO-televisie ten behoeve van een inrichting voor gehandicapten, het Dorp bij Arnhem. De officiële eindstand werd ruim 21 miljoen; een deel daarvan, 6 miljoen, werd bij kruideniers, op postkantoren en in de studio binnengebracht in lucifersdoosjes. De uitzending werd gedragen en volbracht door een enkele presentatrice, Mies Bouwman, met op de achtergrond even permanent in beeld het medische gezag in de persoon van de arts A. Klapwijk, directeur van de Johanna Stichting, de toekomstige eigenaresse van het Dorp⁴⁶.

Het programma was geënt op een Amerikaans voorbeeld van 'mass persuasion', van massale overredingskracht, waarin voor de radio een presentatrice, Kate Smith, de luisteraars in 1941 gedurende zeventien uren had trachten over te halen om oorlogsobligaties te kopen⁴⁷. Dat was een marathon van goedgeefsheid geweest, waarbij de toehoorders werden geboeid door nieuwsgierigheid naar het nog onbekende eindbedrag en waarin het bedelende middelpunt door haar uithoudingsvermogen uitrees tot een alom beminde radio-persoonlijkheid; een monument van vaderlandsliefde en oprechtheid. Het leek op een soort offerrite, een martelaarschap, dat het onmogelijk maakte voor de luisteraars om op de opwekking van schuldgevoelens te reageren met tegenzin.

In de Nederlandse versie kon dat ritueel ook gezien worden en wel in de concrete vorm van een rij van gevenden die gedurende de drieëntwintig uur als maar langer, in de roes van edelmoedigheid die als maar groter en in een presentatrice die als maar minder te vermoeien leek. In de pers werd de volgende dagen naar verklaringen gezocht. De criminoloog Van Bemmelen en de psycholoog Rutten wedijverden met elkaar in de veronderstelling, dat de enkelingen in deze marathon als het ware uit hun individualiteit werden losgeweekt en werden meegesleurd in een stroom van emoties, opgeroepen door de uitstraling van de presentatrice. Andere commentatoren verwierpen deze stelling met de constatering, dat reeds aan het begin van de uitzending één miljoen mensen hun lucifersdoosjes hadden ingeleverd. Zij lieten zich niet meeslepen, maar wilden drieëntwintig uur kijken naar wat anderen zouden doen. Een tweetal Amsterdamse onderzoekers stelde vast, dat de meeste Nederlanders het programma bleven volgen uit nieuwsgierigheid naar achtereenvolgens de eindstand, het uithoudingsvermogen van de presentatrice, de goede artiesten en naar wie er zou komen geven. Gekeken of alleen maar geluisterd had, zo meldde het NIPO, 85 percent van alle Nederlandse huishoudens⁴⁸.

De ervaring van deze marathon in edelmoedigheid bleef in het geheugen gegrift, ook al zijn er later manifestaties geweest met hogere opbrengsten. Sommige commentatoren vergeleken de stemming aan het slot van de drieëntwintig uren met het eenheidsgevoel van het Nederlandse volk op de dag van de bevrijding. De televisie zou het inzamelen herhalen bij wijze van aanvulling of zelfs correctie op de financiering van medische of welzijnsinstellingen door de overheid. Na de dekolonisatie kwamen daar de acties voor door catastrofes geteisterde gebieden in de Derde Wereld bij. In al deze gevallen was televisie zowel een middel tot concretisering

46. J.W.D. Jongma, 'Actie 'Open het Dorp'. De invloed van televisie op vrijgevigheid' (Eindverslag massacommunicatie en geschiedenis, Erasmus Universiteit Rotterdam, 1984).

47. R. Merton, *Mass Persuasion. The Social Psychology of a War Bond Drive* (New York, 1946) *passim*.

48. M. Bouwman en J. van den Berg, *Mies 25 112 jaar TV. Omzien in verbazing* (Wageningen, 1977) 89-90.

van de probleemstelling als een factor van emotionaliteit in het streven naar een goed resultaat.

Een andere vorm van op de televisie gericht activisme is in de Nederlandse context uitgevonden en ontwikkeld tijdens het proces van ordeverstoringen in Amsterdam in 1965 en 1966. Voor één van de partijen daarin, de provo's, stond een maximale communicatie voorop; de andere kant, die van de ordehandhaving, vertoonde op dat punt voortdurend een hulpeloosheid en gebrek aan professionele inzichten. 'Publicity' was het trefwoord van de provo's evenals 'image', in de toenmalige spelling vernederlandst tot 'imaazje'⁴⁹. Het kon dan ook geen toeval zijn, dat televisie en provo elkaar zouden ontmoeten.

De meeste indruk maakten evenwel niet de 'happenings', naam voor provomanifestaties in de hoofdstad, maar onverhoeds waargenomen confrontaties: de charge van politieagenten op een groep van twintig personen, die margrietjes kwamen leggen bij het monument op de Dam aan de vooravond van het bezoek van de kroonprinses en haar verloofde aan Amsterdam in juli 1965 en een veldslag tussen politie en bezoekers van een tentoonstelling in het kantoor van de uitgeverij Polak en Van Gennep op de Prinsengracht in de hoofdstad op 19 maart 1966⁵⁰. In de eerste botsing werd ook een cameraman van de KRO-televisie al filmend onder handen genomen, van de tweede maakte de cineast Louis van Gasteren, al dan niet toevallig aanwezig, een filmverslag midden in de confrontatie⁵¹. De eerste film werd door de nieuwsrubriek Brandpunt uitgezonden. Het beeldverslag van Van Gasteren werd diezelfde avond aangeboden aan het *NTS-Journaal*, maar na een hoofdredactionele weigering tenslotte door de actualiteitenrubriek van de VARA *Achter het Nieuws* gebruikt. In het daarop volgende programma *Mies-en-scene* kwam de burgemeester van Amsterdam, mr. G. van Hall, aan het woord, die onder de verse indruk van het vertoonde verzocht om de tevoren opgestelde vragen over zijn leven te laten vallen voor een rechtstreeks — en naar later bleek emotioneel — onderhoud over openbare orde in Amsterdam, afgesloten met een oproep tot een periode van afkoeling en godsvrede⁵².

Beide beeldverslagen hadden door hun directheid en levendigheid een effect op de kijker. De politionele actie tegen demonstranten bij het nationaal monument op 2 juli 1965 luidde een periode van publieke polarisatie in Amsterdam in⁵³. Het conflict op de Prinsengracht werd uitgezonden in het weekeinde voor de Provinciale Statenverkiezingen, die algemeen als een eerste teken van partijpolitieke omwenteling werden gezien. De beelden van een agiterende menigte en van een al even onbeheerste repressie van de politionele 'contra-menigte' waren een beslissend moment in het proces van escalatie in de ordeverstoringen in Amsterdam.

De betekenis van televisie in deze periode moet zijn geweest een dramatisering en verdere verspreiding van het conflict in de hoofdstad. Oproer kon niet meer worden beperkt tot een politiek en cultureel centrum van de staat, maar werd ook in de periferie waargenomen, ofschoon de werkelijke ruimte van de ordeverstoringen beperkt bleef tot enkele straten of een enkel plein. De emotionele en gewelddadige aspecten ervan werden in de omlijning van het beeldscherm

49. R. van Duyn, *Het witte gevaar. Een vademekum voor provoos* (Amsterdam, 1967) 9.

50. A. Nuis, 'Wat is er gebeurd in Amsterdam?', vlugschrift van *De Gids*, I (Amsterdam, 1966) 11-12.

51. U. Rosenthal, *Rampen, rellen, gijzelingen. Crisis-besluitvorming in Nederland* (Amsterdam-Dieren, 1984) 144 en 187.

52. Tekst van het vraagesprek in: G. van Hall, *Ervaringen van een Amsterdammer* (Amsterdam-Brussel, 1976) 227-229.

53. H. Mulisch, *Bericht aan de rattenkoning* (Amsterdam, 1966) 67-68.

zichtbaar voor duizenden buiten de onmiddellijke toeschouwers. Daarom lieten vermoedelijk ook de onverhoedse beelden van conflicten zoveel meer indruk na dan de verwachte.

In het onderzoek over deze ontwikkeling, dat in opdracht van de regering de commissie-Enschede heeft verricht, is ook een analyse van de berichtgeving in de pers begrepen. De beide onderzoekers, prof. mr. M. Rooij en B. van Bossum, concludeerden, dat de conflicten op straat in het algemeen feitelijk en weinig geëmotioneerd waren beschreven.

Bijna over de hele linie heeft de pers haar functie van normhandhavend instituut bij deze gelegenheid goed vervuld zonder haar taak, om maatschappelijke gebeurtenissen in kritische zin te begeleiden, uit het oog te verliezen

, aldus de onderzoekers⁵⁴. Zij onthielden zich van een uitspraak over mogelijke effecten van de perspublicaties, ook al omdat andere massamedia als radio en televisie niet in hun beschouwingen waren opgenomen⁵⁵. Niettemin werd er in het slotrapport door een andere deskundige, de socioloog Van Doorn, gesteld, dat het feit van de publiciteit één van de factoren was in een escalatie van de conflicten over openbare orde.

Het steeds opnieuw zichtbaar maken van het conflict heeft niet alleen de politie in een hoek gedreven en de publieke opinie gemobiliseerd, maar bovendien provo gevangene gemaakt van het eigen succes. De bijzondere nieuwswaarde van de provocaties hebben provo geprikkeld in de publiciteit te blijven door met provocaties door te gaan⁵⁶.

Televisieverslaggeving is, zo kan men stellen, in haar presentatie het resultaat van een selectieproces, van journalistieke besluitvorming. De maker zoekt een beeld, dat de gebeurtenissen kan samenvatten en voor de mozaïek van voorvallen en omstandigheden relevant kan worden geacht. 'The picture is not a fact but a symbol', stelde een van hen; een bij voorkeur suggestief symbool van een werkelijkheid, die meestal veel gecompliceerder is en veel tegenstrijdiger⁵⁷. Activisten in de jaren zestig hebben dat onderkend in de mate, dat zij hun acties begonnen af te stemmen op het beeld, dat de media ervan zouden geven. Opvallend werd het, aldus de socioloog Bart Tromp, dat vrijwel al deze vernieuwers in de fase van het ontplooiën van de eisen meestal niet primair opereerden op het niveau van de institutionele machtsverhoudingen, maar op dat van de symbolische vormen die deze in het publieke bewustzijn aannamen. De aanval op de symbolen van macht en legitimiteit werd zelf veelal ook in symbolische vormen gegoten; de vindingrijkheid van actievoerders in vormen van demonstratieve expressie kende in dit decennium geen grenzen en de demonstraties namen ook in frequentie toe. 'Een demonstratie is geen vorm van machtsuitoefening maar een plaatsvervangend symbool daarvoor'⁵⁸. Bij de uiting daarvan was men dan ook in hoge mate afhankelijk van de media, wier vertegenwoordigers men veelvuldig rechtstreeks benaderde of, wanneer dit geen succes had, conformisme verweet en onverschilligheid voor afwijkend gedrag. De laatste woorden hadden in die tijd een ongunstige betekenis.

54. *Slotrapport van de commissie van onderzoek Amsterdam* (Den Haag, 1967) 135-4.

55. *Ibidem*, 136-11 en 12.

56. *Ibidem*, 137-11.

57. E.J. Epstein, *News from Nowhere. Television and the News* (New York, 1973) 5.

58. B. Tromp, *Het falen der nieuwlichters* (Amsterdam, 1981) 117-118.

VI TELEVISIE-JOURNALISTIEK

Rondom 1962 begon men in de bestaande omroepen zich te oriënteren op journalistiek in de televisie, daartoe gestimuleerd door de vanwege de regering gegeven mogelijkheid om de zendtijd uit te breiden. Actualiteitenrubrieken zoals *Brandpunt* (KRO) of *Achter het Nieuws* (VARA) werden opgericht of, indien ze al bestonden, veranderden van toon. Voorbeelden van professionele televisiejournalistiek zocht men in het buitenland; in het Franse programma *Cinq colonnes à la une*, maar vooral in de redactionele formule van de BBC ten aanzien van 'current affairs'. Een nieuwe generatie van programmamakers werd ervoor aangeworven of oriënteerde zich in deze richting. Herman Wigbold, journalist bij een dagblad, werd in 1961 bij de VARA aangenomen voor de opbouw van *Achter het Nieuws*. Richard Schoonhoven, eveneens afkomstig uit de dagbladjournalistiek, moest in 1962 in het bestaande *Brandpunt* de nieuwsrubriek gaan introduceren. Buitenlandse gebeurtenissen als de bouw van de Berlijnse muur of de burgeroorlog in het pas onafhankelijk geworden Zaïre werden voortaan op de Nederlandse televisie gepresenteerd in een eigen waarneming. Het zou ook voor binnenlandse nieuwsfeiten gaan gelden. De actualiteitenrubrieken konden door een vrijere armslag het *NTS-Journaal*, dat nog gebonden was aan, zo niet gevangen in de traditie van het neutrale en vaak onpolitieke bioscoopjournaal, voorbijstreven.

Spoedig kon de actualiteitenrubriek als uiting van professionele televisiejournalistiek zich verheugen in een waardering van de kijkers. Het eerder vermelde luister- en kijkonderzoek uit 1965 toonde aan, dat de voorkeur van het publiek in die periode evenzeer naar informatie als naar ontspanning uitging. Ofschoon bij een nadere vraagstelling deze informatieve belangstelling aanmerkelijke verschillen vertoonde (naar positie van de ondervraagde kijker), werd de televisie 'door het overgrote deel' een 'sterk informatieve betekenis' toegekend⁵⁹. De actualiteitenrubrieken behoorden toen tot de 'best-gekende' programma's. De waardering van de ondervraagde kijkers was het hoogst voor *Achter het Nieuws*, gevolgd door *Brandpunt*⁶⁰.

De journalisten die zich bij de omroep meldden of vormden, waren door hun leeftijd en opvattingen, soms ook door hun opleiding, deel van wat de socioloog Ellemers ten onzent heeft genoemd een 'jonge opkomende secundaire elite'. Het was deze generatie, die in de jaren zestig de nieuwe ideeën tot uitdrukking bracht en heeft getracht deze ingang te doen vinden. Het 'secundaire' in Ellemers' connotatie werd aldus toegelicht, dat de deelhebbers in meerderheid 'drop-outs' waren van of gerecruteerd waren uit nieuwe universitaire of professionele opleidingen (in het bijzonder de sociale wetenschappen) en allen werkzaam waren in de lagere en middenregionen van het wetenschappelijk onderwijs, de departementen of de massamedia. Deze generatie, vrucht van een naoorlogse expansie van het onderwijs, had — in de beschrijving van Ellemers — een zeker gemeenschappelijk besef, dat hun ambities en aspiraties verder reikten dan het 'establishment' van hoogleraren en andere leidinggevendenden hen toestond te verwezenlijken. Zo kon er ook een gelijkgezindheid onder deze lot- dan wel leeftijdgenoten ontstaan, die in de afzonderlijke instellingen van het verzuilde onderwijs of de verzuilde media moesten

59. *Betekenis*, 1, 80.

60. *Ibidem*, III, 75.

werken. De ontdekking van de gemeenschappelijkheid leidde 'tot gevoelens van euforie en versterkte hun zelfvertrouwen'⁶¹.

De toon van de professionele journalist ten opzichte van de gezagsdragers veranderde. De traditionele beleefdheid maakte onder invloed van de in 1964 opzienbarende plaagstoten van het satirische programma *Zo is het* plaats voor directe ondervraging en relativering van de autoriteit. De gezagsdragers werden 'onthuld', hun persoonlijke eigenaardigheden zichtbaar gemaakt⁶². De verslaggeving van het huwelijk van de kroonprinses op 10 maart 1966 was daarvan een voorbeeld. De televisiejournalist Frits van de Poel kreeg voor zijn — onwelkome — ironie protesten van kijkers en van het dagblad *De Telegraaf* over zich heen. Ironie werd de kern van een nieuwe formule van relativiserende verslaggeving over gezagsdragers, zoals die sinds 1969 werd toegepast in de rubriek *Berichten uit de Samenleving* van de VPRO.

Een generatie van journalisten werd een gemeenschap, die de ongewone ideeën en persoonlijkheden van de jaren zestig op het televisiescherm presenteerde en de kijker vertrouwd maakte met hun opvattingen. Een uitzending als *Mies-en-scene* bood in de periode van 1966 tot 1969 een podium voor geïnterviewden met een nieuwe politieke en culturele boodschap. Het was, naar de woorden van een van de redacteuren, een 'typisch outside-VARA-programma' gemaakt in het hart van Amsterdam (Frascati) en veel bekeken⁶³. Journalisten werden in deze context participerende waarnemers bij wat ze moesten verslaan. Van de 47 personen, die bij de oprichting van Democraten'66 waren betrokken, was een vijfde werkzaam in de massamedia⁶⁴. Diezelfde verhouding vindt men terug onder de initiatiefnemers van Nieuw Links in de PvdA⁶⁵. De journalist Martin van Amerongen ontdekte ruim zestig collega's op de perstribune tijdens de ledenvergadering van de VPRO in 1968, die allen lid waren van de omroep en dus kiesgerechtigd. Toen het voorstel in stemming kwam om de VPRO los te maken van haar vrijzinnig-protestantse oorsprong, hieven de zestig verslaggevers hun lidmaatschapskaart omhoog in een gebaar tot ondersteuning van de secularisering⁶⁶. Onder deze omstandigheden konden initiatiefnemers en groepen voor politieke en culturele vernieuwing rekenen op een welwillend gehoor van programmamakers en commentatoren.

Een andere consequentie van het nieuwe medium was, dat televisie op de bestaande politieke tradities een zodanige invloed had, dat personalisering van de politieke strijd werd bevorderd ten koste van een programmatische discussie. De gebruikelijke recrutering van een elite in de partij werd van een zekere geleidelijkheid ontdaan; de telegenieke persoonlijkheid werd of moest worden ontdekt. Het is in de Nederlandse geschiedenis de hoofdredacteur van *Het Vrije Volk*, Klaas Voskuil geweest, die al in oktober 1951 een dergelijke ontwikkeling voorzag. In een *Socialistisch Commentaar* voorspelde hij, dat bij de invoering van televisie men er rekening mee zou moeten houden, 'dat eens het ogenblik komt, waarop de politieke partijen hun beste

61. J.E. Ellemers in: G.A. Kooy, e.a., ed., *Nederland na 1945. Beschouwingen over ontwikkeling en beleid* (Deventer, 1980) 20-22.

62. H. Daalder, *Politisering en lijdelijkheid in de Nederlandse politiek* (Assen, 1974) 45.

63. Bouwman, *Mies 25 112 jaar*, 146.

64. J.J. Godschalk, 'Enige politieke en sociale kenmerken van de oprichters van D'66', *Acta Politica*, V (1969-1970) 62-74.

65. B. Boivin, e.a., *Een verjongingskuur voor de Partij van de Arbeid. Opkomst, ontwikkeling en betekenis van Nieuw Links* (Deventer, 1978) 44.

66. M. van Amerongen, *Persmuskieten* (Alphen aan den Rijn, 1981) 6.

televiesprekers moeten kiezen. Als dat tegelijk hun beste spreker is, boffen ze. Maar dat is helemaal nie zeker⁶⁷.

De politieke geschiedenis van Nederland kent vroegere voorbeelden van politici, die met moderne media wisten om te gaan. Hendrik Colijn was de eerste, dié effectief van de radio gebruik maakte. Onder het oog van de camera bloeide premier De Quay op evenals de leider van de Boerenpartij, Hendrik Koekoek, die een van de eerste televisiedebatten wist te winnen door zijn opponent, de anti-revolutionaire leider Roolvink, met simpele en stelselmatige kritiek telkens in diens meegebrachte dossiers te jagen⁶⁸. Persoonlijke aantrekkingskracht was een van de sleutels voor de verklaring van de verkiezingsuitslag van 1967, de eerste, die de continuïteit van de verzuilde electorale verhoudingen doorbrak. De zittende anti-revolutionaire minister-president, dr. Jelle Zijlstra, als deskundige ziener populair gemaakt in een liedje van Wim Kan, was verhoudingsgewijs de grootste overwinnaar op het scherm, gevolgd door de leider van de nieuwe partij D'66, mr. Hans van Mierlo, tot dan toe redacteur van het *Algemeen Handelsblad*.

Van Mierlo kon niet alleen rekenen op een ondersteuning van een aantal getalenteerde vertegenwoordigers van een nieuwe generatie reclamemakers, maar ook op de sympathie van zijn collegae in de media. De televisieproppaganda van D'66 had , na die van de ARP, de meeste indruk gemaakt op de kijkers, zo bleek uit verkiezingsonderzoek⁶⁹. Van Mierlo had zich weten te profileren als een jeugdige, crisisbewuste wegwijzer naar het nieuwe, die niet bevlekt was door de gelijkheid van de 'regent' en voor zijn mede-journalisten aanspreekbaar bleef als 'our boy next door'. Men herinnerde zich hem als overwinnaar in een zogeheten zeepkistendebat op de televisie temidden van andere partijpolitieke nieuwelingen. Een van de oprichters van D'66, drs.J.P.A. Gruijters, heeft er later op gewezen, dat het zijn nieuwe partij niet alleen, in tegenstelling tot andere nieuwe, maar ook tot gevestigde kleine partijen 'steeds gelukte bij breder opgezette discussies, teach-ins, forums en wat dies meer zij uitgenodigd en als volwaardig

70
deelnemer geaccepteerd te worden . De gelijkgezindheid van de 'secundaire elite werkte in optima forma.

Een laatste aspect van de nieuwe beroepsopvatting in de televisiejournalistiek was het doorbreken van de code van depolitisering en verzakelijking, die niet alleen de pacificatiedemocratie maar ook de politieke berichtgeving had bepaald. Het sprekendste voorbeeld — een uit vele — bood de redactionele follow-up van de parlementaire gebeurtenissen in de Nacht van Schmelzer, zoals deze in *Brandpunt* werd geredigeerd. De politieke dolkstoot van de KVP in de rooms-rode coalitie van haar geestverwant Cals was in volle parlementaire omvang op de televisie te zien geweest. Op de vrijdag na het nachtelijk debat (14 oktober 1966) traden de fractievoorzitter van de KVP, drs.W. Schmelzer, en de voorzitter van het toenmalig Nederlands Katholiek Vakverbond, P.J. Mertens, aan voor een vinnig debat. Voor de ogen van de kijkers werden die avond en nog een aantal andere brandp<n/-uitzendingen lang de tegenstellingen binnen de katholieke eenheidspartij in een ongegeneerde ondervraging blootgelegd en verlevendigd.

67. *Socialistisch Commentaar* (6 oktober 1951).

68. F.A. Hoogendijk, *Partijpropaganda in Nederland* (Amsterdam-Brussel, 1971) 151-152.

69. *De Nederlandse kiezer in 1967. Enkele eerste resultaten van een landelijke enquête* (Amsterdam-Brussel, 1967)61.

70. H. Gruyters, K. Schermer en K. Sloopman, *Experimenten in democratie* (Amsterdam, 1967) 80.

Een decade eerder had een werkgroep van de Katholieke Nederlandse Journalisten Kring de leden nog aanbevolen zich bij het werk het ideaal van de eenheid goed voor ogen te houden. 'Ruzies en meningsverschillen onder katholieken, rauwelings in de pers gesmeten, zullen andersdenkenden terecht de smalende opmerking ontlokken: Ziet, hoe zij elkander afkraken'⁷¹! Nu spraken in de partijraad van de KVP sommigen hun afkeuring uit over het redactionele beleid van een bevriende omroep, waardoor het onverzoenlijke zich niet langer liet verzoenen. In het bestuur van de KRO werd de voorzitter, mr. H.W. van Doorn, door vertegenwoordigers van de katholieke werkgevers en boeren ter verantwoording geroepen over de houding van 'zijn' *Brandpunt-redactie*⁷². De Nacht en haar nawerking in de massamedia zouden tot in de Tweede Kamerverkiezingen van 1967 de kiezer en blijkens verkiezingsonderzoek in het bijzonder de KVP-kiezer van weleer emotioneren⁷³.

Televisiejournalisten en geestverwante programmamakers overschreden niet alleen de grenzen van de pacificatiedemocratie. Zij maakten zich in de omroep zelf sterk voor medezeggenschap. Succesievelijk werd bij de traditionele zendgemachtigden de bestuursstructuur onderwerp van discussie en conflict. In de VPRO werd, zoals gemeld, in 1968 de vrijzinnig-protestantse grondslag opgeheven in ruil voor een grotere zeggenschap van de werknemers. In de VARA ontstond aan het eind van de jaren zestig een — langdurig — conflict over de socialistische identiteit van de omroep en de consequenties daarvan voor de programma's. De makers daarvan speelden in deze verscheurende discussie een hoofdrol. Het personeel van de KRO trachtte begin 1970 een plaats te verwerven in het bestuur van de omroep. De actie leidde tenslotte tot een andere zetelverdeling, die de intree van werknemers in het college tot gevolg had.

VII 'PERMISSIVE SOCIETY'

Niet alleen op het terrein van de partijpolitieke verhoudingen vertoont het decennium van zestig een breuk met de continuïteit van de verzuiling. Dat geldt ook voor opvattingen en gedragingen in Nederland op seksueel gebied. De socioloog Kooij sprak over deze periode als over 'jaren van zedelijke omwenteling', die niet alleen in een betrekkelijk korte tijd veranderingen te zien gaven in seksuele normen- en waarde-oriëntaties, maar ook een 'publiek spektakel' in de afbraak van zulke taboes⁷⁴. Dat laatste heeft ook betrekking op de rol van de massamedia. Zij hebben de publieke agenda bepaald van een liberalisering van het morele denken. Makers van televisie stelden zich met zoveel woorden ten doel taboes te doorbreken. Zij zagen zichzelf als verlicht en beweerden bijvoorbeeld, dat een televisieuitzending van die intentie bijdroeg tot 'deconditionering', tot bewustwording, tot de menselijke keuzevrijheid en wellicht zelfs tot het menselijk geluk⁷⁵.

Aan de hand van een drietal voorbeelden hoop ik te kunnen aantonen, welke betekenis het

71. J. Hemels, *De emancipatie van een dagblad. Geschiedenis van de Volkskrant* (Baarn, 1981) 355.

72. Manning, *Zestig jaar*, 281-282.

73. *De Nederlandse kiezer*, 24.

74. G.A. Kooy, *Nederland*, 58-59.

75. Kapteyn, *Taboe*, 19.

beeldscherm kon hebben in de klaarblijkelijk massale spreading van libertaire opvattingen. Het eerste is het thema van de geboortenregeling, dat in het begin van de jaren zestig geactualiseerd werd door het beschikbaar komen van de anticonceptieve pil. De Nederlandse Vereniging voor Sexuele Hervorming startte een onderzoek naar gebruik en effecten onder honderden vrijwilligsters. Op 31 maart 1963 werd deze proefperiode afgesloten. De resultaten ervan deden de vereniging besluiten de pil in haar consultatiebureaus ter beschikking te stellen.

Deze farmacologische innovatie had inmiddels tot een nieuwe discussie geleid over de geoorloofdheid van anticonceptiva. Dat was niet voor iedere levensbeschouwing vanzelfsprekend, in het bijzonder niet voor de rooms-katholieke kerk. De discussie over de ethische aspecten daarvan was de intensivering van een gedachtenwisseling over modernisering, die binnen het katholicisme ruimer was van inhoud en eerder was begonnen, namelijk na de aankondiging van een tweede Vaticaans concilie. In dit klimaat deed de toenmalige bisschop van Den Bosch, W.M. Bekkers, zijn befaamde uitspraak de echtelijke liefde en het persoonlijk geweten als criterium voor de gezinsgrootte en de geboortenregeling. De veroordeling van de anticonceptiva bleef achterwege, terwijl de bisschop begrip vroeg voor hen die zich niet in staat achten de kerkelijke opvatting over periodieke onthouding in praktijk te brengen. De kerkelijke gezagsdrager betoogde dit op 21 maart 1963 in een uitzending van *Brandpunt*76.

Bekkers hield zijn rede in vol ornaat en op eigen gezag, na zorgvuldige voorbereiding en consultatie weliswaar, maar zonder tevoren overeenstemming te zoeken met het Nederlandse episcopaat. In formele zin wijzigde hij ook niet de regels, maar vroeg begrip voor een andere interpretatie ervan. In het kader van dit betoog is het feit en de presentatie van een dergelijke toespraak van belang. Geboortenregeling was niet een vrij thema in de katholieke media. De bisschop kon evenwel op eigen gezag spreken. Hij was door de KRO tot een regelmatig optreden in *Brandpunt* uitgenodigd, naar het voorbeeld van de Amerikaanse bisschop Fulton J. Sheen, die een sterke persoonlijkheid bleek voor de camera's en met deze moderne vorm van evangelisatie grote groepen kijkers vermocht te boeien. Zijn Nederlandse ambtsbroeder ontwikkelde op het scherm eveneens een persoonlijk charisma; een combinatie van natuurlijk optreden, levendigheid, persoonlijke communicatie en een voortdurend milde pastorale instelling. De graad van zijn populariteit kon worden gemeten aan de volksoploop bij zijn begrafenis in mei 1966.

Met zijn toespraak voor het indringende medium televisie heeft de kerkelijke gezagsdrager Bekkers een acceptatie van geboortenregeling en haar methoden gelegitimeerd onder de trouwe katholieke gelovigen, wier gewetensnood zich voordien al aankondigde, maar na 21 maart klaarblijkelijk massaal werd opgelost. Ik moge voor een bewijs korthedshalve verwijzen naar een drietal ontwikkelingen. De eerste heeft betrekking op het feit, dat de bisschop in zekere zin voor zijn beurt sprak en dat Rome nog delibereerde. Vijfjaar later, in 1968, verscheen de pauselijke encycliciek *Humanae Vitae*, waarin de pil een niet geoorloofd middel tot geboortenregeling werd genoemd. Uit onderzoekingen kon worden vastgesteld, dat grote delen van de katholieke bevolking in Nederland deze pauselijke uitspraak in hun persoonlijk leven niet zouden volgen. De tweede ontwikkeling valt af te leiden uit de cijfers over huwelijks-

76. J. Bank en Th. Potma, 'De macht van televisie. Bisschop Bekkers en Brandpunt', *Jaarboek van het katholiek documentatie centrum*, XIV (1984) 55-87.

vruchtbaarheid. Deze vertonen na 1970 een versnelde daling. Men kon daaruit onder andere aflezen, dat geboortenregeling en het gebruik van anticonceptiva onder *alle* bevolkingsgroepen

77

in de jaren zestig zijn aanvaard . Een derde ontwikkeling tenslotte is de legalisering van de verkoop van voorbehoedsmiddelen in Nederland. Na voorbereidende discussies kondigde het kabinet-Cals in 1965 een wijziging van het wetboek van strafrecht op dit punt aan. Dit wetsvoorstel werd in beide Kamers van de Staten-Generaal door woordvoerders van de KVP aanvaard met een beroep op het persoonlijk geweten⁷⁸.

Tussen de algemene acceptatie van geboortenregeling en het begin van een openbaar debat in Nederland over abortus provocatus ligt een causaal verband. Immers, andere nonnen over gezinsgrootte en betere methoden van anticonceptie konden een mogelijke oplossing bieden voor het door velen met reserve tegemoet getreden onderwerp van de abortus⁷⁹. Dit thema is op de Nederlandse televisie voor het eerst expliciet behandeld in de actualiteitenrubriek *Achter het Nieuws*. Op 9 mei 1967 zond deze een programma uit, waarin persoonlijke getuigenissen van vrouwen — levendige deskundigen bij uitstek — werden afgewisseld door commentaar van wetenschappelijke deskundigen; de jurist prof. mr. J. Valkhoff, de gynaecoloog prof. dr. G. J. Kloosterman en de seksuoloog dr. C. van Emde Boas. De directe weergave van de illegale werkelijkheid en van de motieven van deze medische behandeling werd op die manier omringd door vakkundig commentaar⁸⁰. In een volgende uitzending was ook de katholieke gynaecoloog prof. dr. J. L. Mastboom uitgenodigd, die wel de meeste bezwaren uitte tegen een legalisering van abortus provocatus, maar zeker niet de enige was met twijfels in het gezelschap. In datzelfde programma werd de uitslag bekend gemaakt van een enquête onder huisartsen. Daaruit bleek, dat zowel over legalisering van de abortus als over de waarde van de verschillende soorten indicaties en het recht van de vrouw zelve onder de ondervraagde medici verschillend werd gedacht⁸¹. De legitimiteit of geldigheid van de wetsartikelen was zichtbaar aan twijfel onderhevig.

De redactie van *Achter het Nieuws* had zich bij de keuze van het onderwerp laten leiden door een hernieuwde wetenschappelijke discussie en door het verschijnen van twee dissertaties over abortus provocatus. Het feit van de uitzending vergrootte evenwel de maatschappelijke belangstelling. De VARA ontving veel brieven, terwijl de twee artsen uit het programma met verzoeken om abortus werden overstroomd. Nog in hetzelfde jaar ging men in een aantal ziekenhuizen over tot de vorming van zogeheten abortusteams. De televisie doorbrak de officiële stilte rond dit vraagstuk en toonde bovendien aan, dat in de medische professie daarover verschillend werd gedacht. Deze massale spreiding van een opvatting, volgens welke abortus niet gelijk stond met moord, en de toonzetting van het programma — een probleemstelling — leidden ertoe, dat het onderwerp op de publieke agenda kwam te staan. In oktober 1967 besloot⁸² de NVSH te gaan ijveren voor legalisering van deze medische behandeling .

77. E.W. Hofstee, *Een korte demografische geschiedenis van 1800 tot heden* (Haarlem, 1981) 64.

78. J. de Bruijn, *Geschiedenis van de abortus in Nederland. Een analyse van opvattingen en discussies 1600-1979* (Amsterdam, 1979) 175.

79. *Ibidem*, 176.

80. Tekst van de uitzending in: *Medisch Contact*, XXII (1967) 499-504.

81. Enquête in *ibidem*, 745-749.

82. De Bruijn, *Geschiedenis*, 183-184.

In 1969 werd andermaal op de Nederlandse televisie een taboe uit de mediacode doorbroken; dat van de aanschouwelijke mannenliefde. In een huldigingsprogramma voor de schrijver G. K. van het Reve kon men aan het slot de hoofdpersoon zien, hand in hand met zijn vriend Teigetje. Beiden luisterden op dat moment naar een muziekgezelschap, dat de Vondelkerk binnenkwam onder het spelen van 'Nader tot U', niet alleen een hymne maar ook een titel van een literair werk van de gehuldigde. De VPRO had op vrijdagavond 23 oktober 1969 in samenwerking met de Maatschappij der Nederlandse Letterkunde een avond georganiseerd in de rooms-katholieke kerk van het Heilig Hart in Amsterdam om Van het Reve te huldigen. Aanleiding daartoe was de toekenning van de P.C. Hooftprijs aan de schrijver in datzelfde jaar.

Homofilie was intussen in de media al wel een thema van discussie geworden. Leidende figuren uit de organisatie van homoseksuelen COC zoals Benno Premssela en Kees Straver traden in tv-uitzendingen als zodanig naar voren. De toekenning van de belangrijkste Nederlandse literaire prijs aan een auteur, die ooit om zijn seksuele gezindheid een reisbeurs aan zich voorbij had zien gaan, werd in brede kring ook gezien als een gebaar van tolerantie jegens homoseksuelen. Van 1966 tot 1968 was Van het Reve verwickeld geweest in een proces wegens smalende godslastering (het zogeheten ezel-proces), dat tot de Hoge Raad zou worden doorgezet en met vrijspraak eindigde. De socioloog Tielman zag de uitkomst van deze rechtsgang als een juridische voorwaarde voor verdraagzaamheid, niet alleen met betrekking tot homoseksuelen, maar ook voor de literatuur. 'De aanval op de vrijheid van homoseksuelen zich te uiten zoals zij dat wensen wordt afgeslagen, mede dankzij de principiële verdediging en zelf-verzekerde houding' van de schrijver⁸³. De P.C. Hooftprijs kon hem een jaar na het proces worden uitgereikt. Het feest in het Muiderslot, het woord en de kus van de toenmalige minister van cultuur, mevrouw Klompé, en de publikatie van een aan Van het Reve gewijd nummer van het tijdschrift van homoseksuelen *Dialog* met een voor het eerst niet meer anonieme redactie bezegelden de officiële tolerantie⁸⁴. In de Vondelkerk in Amsterdam mocht de schrijver zich een huldiging laten welgevalen, bestaande uit een lang interview afgewisseld door muziek en variété.

De plaats van handeling — een nog voor de eredienst beschikbare kerk — en de presentatie van een homofiele relatie bleken achteraf de thema's, waarop zich boze briefschrijvers in de pers concentreerden. Er vormde zich zelfs een comité, dat opriep tot een godsdienstig eerherstel voor de naar zijn mening geschonden Vondelkerk. Omdat veel kranten de foto van het vriendenpaar aan het slot van de huldiging hadden afgedrukt, was bij een aantal niet-kijkers het accent op dit gebaar komen te vallen. Sommigen interpreteerden het als een toen ruim besproken mogelijkheid van kerkelijke huwelijksluiting van homofielen. In de context van de avond was het een spontane en ontroerende afsluiting van feestelijke ironie.

83. R. Tielman, *Homoseksualiteit in Nederland. Studie van een emancipatie-beweging* (Meppel-Amsterdam, 1982) 221-223.

84. *Dialog*. Tijdschrift voor homofilie en maatschappij. Extra Van het Reve-nummer (Amsterdam, 1969).

Vul OORLOG EN TELEVISIE

Alvorens ik mijn betoeg afsluit, wil ik nog kort ingaan op de betekenis van televisie in het historische debat in de jaren zestig over de tweede wereldoorlog en over de oorlog tegen de republiek Indonesia. Het nieuwe massamedium was een factor van intensivering van die discussie. Gelijk in andere Westeuropese staten was in Nederland televisie een gelegenheid tot het zien van talloze oorlogsfilms, maar ook van inventieve reportages en documentaires, die de oorlogen voor enige tijd deden herleven. Ik zou uit dit geheel drie voorbeelden willen lichten.

Het eerste is de televisieserie *De Bezetting* van L. de Jong en Milo Anstadt, waarvan de eerste aflevering op 6 mei 1960 werd uitgezonden en de laatste, eenentwintigste, op 5 mei 1965. Daarna werd de reeks in gecomprimeerde vorm gedurende een jaar herhaald. Zij maakte grote indruk. Ofschoon er in die tijd nog geen onderzoek naar kijkdichtheid werd gedaan, moet volgens de reacties aan het adres van de omroep (de NTS) en van de programmamakers het aantal kijkers groot zijn geweest. De historicus Geyl schafte zich voor deze gelegenheid een televisietoestel aan en zijn besluit was vermoedelijk niet uniek. Andere intellectuelen, die de televisie niet dadelijk als verbetering van de kwaliteit van het bestaan hadden verwelkomd, werden door deze vorm van audiovisuele geschiedschrijving geboeid. De Jong en Anstadt werden voor hun prestatie onderscheiden met de televisieprijs van het Prins Bernhard Fonds en met de Nipkov-schijf van de Nederlandse televisiecritici.

De lange termijn van de uitzendingen — van 1960 tot 1966 — maakt het mogelijk in de publieke reacties op de serie onderscheid te ontdekken. Was aanvankelijk naast veel waardering kritiek hoorbaar op *De Bezetting* om haar negatief en dus niet gerijpt oordeel over het driemanschap van de Nederlandse Unie, aan het eind werd met name L. de Jong door een nieuwe generatie journalisten als 'de zoetsappige' bekritiseerd, wiens geschiedkundig materiaal nog maar eens met argwanender ogen zou moeten worden herordend en herschreven. Renate Rubinstein schreef, dat de televisieserie een historisch cliché dreigde te worden, spannend maar even afgerond en pasklaar als dat van de tachtigjarige oorlog. Onbedoeld lijkt De Jong in 1966 met een herhaling van *De Bezetting* een bijdrage te hebben geleverd aan de stemming van afrekening met een Nederlands oorlogsverleden, waarin bijvoorbeeld een miskend geachte Weinreb kon worden herontdekt en tot verzetspropaganda kon worden opgeblazen⁸⁵.

Het tweede voorbeeld was de opvallende reeks van uitzendingen van *Achter het Nieuws* over geweldsexcessen van Nederlandse strijdkrachten in de militaire acties tegen de jonge Indonesische republiek in de periode 1946-1949. Deze discussie raakte het trauma van de dekolonisatie van Indonesië, dat aan Nederlandse kant in de jaren zestig nog niet was uitgeblust. De fysioloog dr. J.E. Hueting had door een stelling bij zijn proefschrift opnieuw aandacht willen vragen voor onderzoek naar oorlogsmisdaden van Nederlandse militairen in Indonesië. Hij was naar aanleiding daarvan geïnterviewd in de *Volkskrant* en dat vraaggesprek werd de aanleiding tot een uitzending van *Achter het Nieuws* op 17 januari 1969. Hueting vergeleek de excessen in Indonesië met die van de Fransen in Algerije en van de Amerikanen in Vietnam. Hij laakte het naoorlogse zwijgen daarover.

Huetings uitspraken kwamen hard aan. In het klimaat van de Vietnam-protesten bleek er in

85. J. Bank, *Oorlogsverleden in Nederland* (Baam, 1983) 17-20.

Nederland ook een thema te zijn voor kritisch zelfonderzoek. *Achter het Nieuws* wijdde in januari 1969 nog twee uitzendingen aan de vraag of en onder wiens verantwoordelijkheid de gewelddadigheden in Indonesië waren begaan. De discussie vond haar emotionele weerklank in de pers en in het parlement. De televisie — en niet de krant — verbrak de stilte over dit onderwerp. Overigens bleek uit het kijkonderzoek, dat de opwinding in de media niet op grote schaal door kijkers werd gedeeld. De cijfers voor kijkdichtheid en waardering van het Indische programma weken nauwelijks af van de normale cijfers voor *Achter het Nieuws*. Slechts tien percent van de toeschouwers leek anders te reageren; ofwel door een opvallend hoge ofwel door een opvallend lage waardering⁸⁶.

Een laatste voorbeeld zou ik willen zoeken in de publieke commotie over de zogeheten drie van Breda in februari 1972. Op vrijdag 16 februari kondigde het kabinet-Biesheuvel bij monde van minister van justitie, mr.A. van Agt, aan dat het voornemens was gratie te doen verlenen aan de drie Duitse oorlogsmisdadigers, die in Breda gevangen zaten, en dat daarvoor, aldus de minister, in de regeringspartijen (confessionelen en liberalen) een meerderheid was te vinden. In de twee weken, die lagen tussen deze mededeling en een debat in de Tweede Kamer over dit voornemen, rees een golf van emotionele aanklachten op tegen het regeringsbeleid. Tegenstanders, vaak met pijnlijke herinneringen aan hun lotgevallen in de oorlog, wisselden op het televisiescherm af met juristen en politici, die zich uitspraken voor een toepassing van in Nederland ingeburgerde opvattingen over straf en verkorting daarvan. Het resultaat van deze discussie was, dat de Tweede Kamer met 85 tegen 61 stemmen het voornemen van het kabinet afwees.

De uitslag van dit Kamerdebat mag worden gezien als een bewijs van de doorslaggevende betekenis van televisie in het meningsverschil. Op het scherm kwamen persoonlijke getuigenissen van verzetsstrijders en voormalige gevangenen van concentratiekampen klaarblijkelijk indrukwekkend over. In het middelpunt stond de figuur van de Leidse psychiater prof.dr.J. Bastiaans, die met zijn autoriteit een doorbraak forceerde in de publieke aandacht voor het KZ-syndroom. Het filmverslag over de farmacologische behandeling van een patient werd in die dagen vertoond; dat er een vervalsing in meespeelde, kwam pas later aan het licht. Het Kamerdebat op 29 februari werd de climax van twee weken van klachten over publieke verwaarlozing van de gevoelens van oorlogsslachtoffers. De televisie heeft het persoonlijk leed zichtbaar gemaakt voor een groter deel van de kijkers dan aanvankelijk in de kleine kring van verwanten en kennissen mogelijk was. Deze 'emotionalisering' van het probleem had twee gevolgen. De rationele overwegingen van een gratiering werden er als het ware door verdrongen. En oorlogsslachtoffers kregen voor hun problematiek in Nederland, meer dan in enig Westeupees land, een plaats op de publieke agenda, waar tevoren, bij de behandeling van hun uitkeringsrechten in het parlement, nog een zekere onverschilligheid was gebleken⁸⁷.

86. 1945 *Nederlandsch Indië*. 1949 *Indonesië*. 1969 *Achter het Nieuws*. Drie VARA-producties (Hilversum, 1969) *passim*.

87. *NRC-Handelsblad* (11 maart 1972).

IX SLOTWOORD

Televisie heeft, zo moet het slotwoord luiden, een significante invloed gehad op de politieke en culturele veranderingen in de jaren zestig. Ze genereerde deze omwentelingen uiteraard niet, maar was wel voertuig in een intensivering van communicatie over normen en opvattingen en ook in een emotionering daarvan. Dat ze in deze periode zo'n functie vervulde, heb ik in verband gebracht met zowel de massale spreiding van toestellen als met de opkomst van een nieuwe generatie van programmamakers, die voor zichzelf en voor hun kijkers pioniers konden zijn in het verkennen van de technische en journalistieke mogelijkheden van het medium. In deze coïncidentie, die overigens ook een zekere causale samenhang kent, was het decennium een bijzondere periode.

Vetkuifje waarheen? Jongeren in Nederland in de jaren vijftig en zestig*

P. DE ROOY

Aan het eind van de jaren zestig waren sommige intellectuelen er van overtuigd, dat de Nederlandse samenleving op de grens van twee werelden verkeerde. Bescheiden auteurs beperkten zich nog enigszins en kondigden slechts een nieuwe renaissance aan, maar de meer stoutmoedigen waren van mening dat men nu getuige was van 'de totale emancipatie van de mens uit natuur en historie': voor het eerst in de wereldgeschiedenis zou een 'totaal menselijke cultuur' geschapen worden¹. Dit oppervlakkig chiliasmie had uiteraard niet iedereen bevangen, maar werd in brede kring ernstig genomen. Er was in het algemeen een grote belangstelling voor cultuurpsychologische en -filosofische werken, waarin de ernst van de betoogtrant het gemakkelijk won van de precisie.

In deze beschouwingen was 'de jeugd' veelal een cruciale factor: daar was al iets zichtbaar van de nieuwe samenleving. Het ging daarbij meer om 'visies op jeugd' — om de titel van een in 1978 verschenen boek van H.J.H. Brentjens aan te halen — dan dat er nu zoveel inzicht of zelfs maar kennis werd bijeengebracht. Opmerkelijk is het zeer lacuneuze historisch onderzoek naar het leven van jongeren (alleen over jeugdorganisaties in het interbellum is redelijk gepubliceerd).

Daarnaast is er de teleurstellende ontwikkeling van de jeugdsociologie in Nederland. De discussie in deze discipline bleef in hoofdzaak beperkt tot een kwalitatieve benadering van jongeren, een zoeken naar een cultureel etiket voor typerend geacht jeugdgedrag. Het leidde tot veel geschrijf over 'generaties', ondanks de waarschuwingen dat het begrip generatie wellicht zijn nut heeft als 'sensitizing concept', maar ook niet veel meer dan dat. Onderzoek naar de jeugd was dan ook zeer tijdgebonden en vooral een poging ingrijpende maatschappelijke ontwikkelingen (als de verwerking van de industrialisatie, de opkomst van de verzorgingsstaat etc.) te analyseren aan de hand van typerend geacht jeugdgedrag, vanuit de veronderstelling dat jongeren bij hun geboorte worden uitgerust met een speciale antenne voor veranderingen van de samenleving². Te betreuren valt dan ook dat niet verder is gewerkt langs de lijnen die in 1965 door J.S. van Hessen zijn uitgezet in zijn dissertatie *Samen jong-zijn*.

Daarin wees hij op het belang van onderzoek naar de structuur waarin jeugdigen zich bewegen: wat voor positie nemen ze in ten opzichte van familie en samenleving, 't Meest interessant waren zijn beschouwingen over het belang van de jongeren als een collectiviteit, als een samen jong-zijn. In hun onderlinge omgang, relaties, gedragvormen valt een structuur te

* Met dank aan Astrid Vlug, Dick van Zuilen, Bernard Knuihof en bovenal Truus Zonneveld.

1. G. van Benthem van den Bergh, *De ideologie van het Westen* (Amsterdam, 1969) 16; D. de Lange, 'Kulturele Revolutie', *Wending* (1969) herdrukt in: *De zestiger en zeventiger jaren: beweging en tegenbeweging* (Amersfoort, 1977) 84.

2. Men leze de discussie over generaties in het *Hollands Maandblad*, XXVI (1985): H.A. Becker in nummer 449 (april 1985) en de reacties in nummer 450 (mei 1985).